УДК 159.923.2:37.032

О.І. Мешко

Ціннісно-смислове ставлення до професії у координатах розвитку професійно-педагогічної позиції особистості вчителя

У статті розглянуто особливості ціннісно-смислового ставлення вчителя до педагогічної професії та її місце в системі його смисложиттєвих орієнтацій. Показано, що перетворення ціннісно-смислового ставлення вчителя до своєї професії у компонент ієрархії сенсу життя стає важливим фактором і складником його професійно-педагогічної позиції, наповнюючи її особливим змістом і спрямуванням. Доведено, що якість формування особистості вчителя та її успішна самореалізація у педагогічній професії обумовлюються актуалізацією і розвитком професійно-смислового потенціалу фахівця на всіх етапах його становлення.

Ключові слова: особистість учителя, ціннісно-смислове ставлення вчителя до педагогічної професії, смисложиттєві орієнтації особистості вчителя, професійно-педагогічна позиція особистості.

В статье рассмотрены особенности ценностно-смыслового отношения учителя к педагогической профессии и ее место в системе его смысложизненных ориентаций. Показано, что преобразование ценностно-смыслового отношения учителя к своей профессии в компонент иерархии смысла жизни становится важным фактором и составной частью его профессионально-педагогической позиции, наполняя ее особым содержанием и направленностью. Доказано, что качество формирования личности учителя и ее успешная самореализация в педагогической профессии обусловливаются актуализацией и развитием профессионально-смыслового потенциала специалиста на всех этапах его становления.

Ключевые слова: личность учителя, ценностно-смысловое отношение учителя к педагогической профессии, смысложизненные ориентации личности учителя, профессионально-педагогическая позиция личности.

Постановка проблеми. Якість формування особистості вчителя, її успішна самореалізація у професійно-педагогічній діяльності великою мірою залежать від глибокого осмислення та емоційно-ціннісної оцінки ним своєї професії, виявлення її суб'єктивного сенсу. Ні в кого не викликає сумніву, що ефективність педагога знаходиться у прямій залежності від характеру відповідей на питання, що стосуються того, наскільки він усвідомлює суспільну

© О.І. Мешко

важливість своєї педагогічної праці, чи велике значення педагогічна професія займає у житті самого вчителя, яке місце відводить учитель своїй професії серед інших сфер свого життя, таких як сім'я, дозвілля, здоров'я, особисте життя та ін. Ці і подібні питання пов'язані з реалізацією ціннісно-смислових аспектів професійного буття вчителя. Подібне особливо стосується сучасного вчителя, який працює в умовах динамічних соціокультурних змін у теперішньому суспільстві, коли професія вимагає від нього постійної творчої готовності до адекватної особистісної оцінки педагогічних ситуацій, що весь час змінюються, до пошуку і прийняття глибоко осмислених професійних рішень, до постійного духовного самовдосконалення.

У зазначеному вище контексті актуалізується необхідність формування в учителя активної професійної позиції. Поняття "позиція" у трактуванні ряду дослідників (К. О. Абульханова-Славська, Г. І. Аксьонова, М.Г. Алексєєв, М. М. Боритко, В.І. Слободчиков та ін.) постає як спосіб реалізації базових, екзистенційних цінностей особистості і в загальному розумінні є інтегративною характеристикою всього способу життя людини. Ми вважаємо, що саме у координатах професійно-педагогічної позиції, а саме, через систему смисложиттєвих орієнтацій особистості доцільно розглядати проблему ціннісно-смислового ставлення вчителя до своєї професії. **Метою** статті стало вивчення особливостей ціннісно-смислового ставлення вчителя до педагогічної професії та її місця в системі його смисложиттєвих орієнтацій.

Аналіз останніх наукових досліджень. З урахуванням характеру поставленої мети, перш ніж розкрити ціннісно-смислові ставлення учителів до своєї професії, вкажемо на погляди вчених стосовно категорії професійно-педагогічної позиції особистості. Це поняття у науковій літературі зустрічається досить часто і має різні етимологічні відтінки (педагогічна позиція, професійна позиція вчителя, особистісно-професійна позиція вчителя). В активний науковий обіг воно увійшло завдяки роботам Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, В.М. Мясищева, С.Л. Рубінштейна та ін. Цієї проблеми торкалися у своїх роботах О.Г. Асмолов, Н.П. Анікєєва, І.Д. Бех, І.А. Колеснікова, Л.В. Кондрашова, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.О. Сластьонін, В.І. Слободчиков, І.С. Якиманська й ін.

Існує низка підходів до трактування терміна "позиція особистості". Часто дослідники роблять акцент на статусно-рольовій складовій позиції (Г.М. Андрєєва, Д. Майєрс, О.В. Киричук, І.С. Кон, О.Г. Асмолов, Б.Д. Ананьєв, В.Б. Ольшанський, ін.).

Багато дослідників це поняття аналізує на основі теорії відносин В.М. Мясищева і визначає його через сукупність відносин особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Божович, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн і ін.). Склалася також наукова традиція, де позиція розглядається як самостійне, відмінне від статусу і ролі поняття, як глибоко індивідуальне утворення особистості, результат досягнення людиною певного рівня морального та інтелектуального розвитку, появи стабільної системи ціннісних установок. Так, у роботах Б.Г. Ананьєва, О.Г. Асмолова, Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Б.С. Братуся, В.І. Войтко, І.М. Міхєєвої, Р.С. Нємова позиція виступає як стійкий компонент структури особистості, як її ядро і розглядається в розрізі таких проблем як ставлення, активність, мотивація, особистісна зрілість, самосвідомість, особистісний смисл.

Професійно-педагогічна позиція вчителя розглядається вченими як невід'ємна частина професійної компетентності і необхідна умова здійснення педагогічної діяльності. На думку В.О. Сластьоніна, позиція вчителя – це система тих інтелектуальних, вольових та емоційно-оцінних ставлень до світу, педагогічної дійсності і педагогічної діяльності, які є джерелом його активності. Вона визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями і можливостями, які пред'являє і надає йому суспільство. З іншого боку, діють внутрішні, особисті джерела активності – потяги, переживання, мотиви і цілі педагога, його ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали [8, с. 32-70]. Відповідно до підходу А.К. Маркової [6], поняття "професійно педагогічна позиція" позначає стійкі системи ставлень вчителя до учнів, до себе, до колег, визначає його поведінку, стиль життя і діяльності. Особливо важливою у контексті нашого дослідження є думка І.Д. Беха, який вказує на унікальність педагогічної позиції, оскільки вона одночасно є і особистісною, і професійною. Вчений спеціально наголошує, що педагог у своїй дійсно педагогічній позиції ніде і ніколи не зустрічається з дитиною як "об'єктом" (якщо він дійсно педагог); в особистісній позиції він завжди зустрічається з іншою людиною, а у власне професійній – з умовами її становлення і розвитку [2, с. 76].

Перспективним, на наш погляд, є смисловий підхід до вивчення позиції особистості, згідно з яким це поняття трактується як система усвідомлених загальних смислових утворень (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, О.К. Дусавицький, І.М. Міхеєва, О.Л. Подолянюк), куди входять цінності, мотиви, потреби, інтереси, переконання, ставлення. Категорія особистісного смислу, на думку О.Г. Асмо-

лова, є індивідуалізованим відображенням дійсності, яке виражає ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність і спілкування [1]. В основі особистісного смислу лежить соціальна позиція людини, зміна якої, як стверджує І.Н. Міхеєва, тягне за собою і переосмислення ставлень до оточуючого світу. Б.С. Братусь відзначає, що сукупність основних ставлень до світу, до людей і до себе, що задаються динамічними смисловими системами, утворює в своїй єдності і головній сутності притаманну людині моральну позицію [3].

Аналіз наявної на сьогоднішній день відповідної наукової літератури показав, що проблема розвитку професійно-смислової сфери особистості майбутнього вчителя у контексті становлення його професійної позиції ще не розроблена. В існуючих дослідженнях, проведених переважно в останні кілька років, розглядаються питання становлення смислової парадигми професійної підготовки педагога (Е.Н. Дмитрієва), формування смислової сфери його особистості засобами психолого-педагогічних дисциплін (Н.Г. Зотова), питання ціннісно-смислового відношення студентів до знання, до професійно-педагогічної діяльності (С.В. Пазухіна, Е.В. Калюжна), психологічні аспекти динаміки змін ціннісно-смислової сфери особистості педагога і психолога у процесі професійного становлення (О.Н. Нікітіна, Т.А. Вілюжаніна). Смислові аспекти розвитку професійної позиції шкільного психолога у післядипломній освіті зачіпаються у дослідженні О.Л. Подолянюк. У загальному можна стверджувати, що проблема становлення професійно-педагогічної позиції вчителя в аспекті розвитку її професійно-смислового потенціалу, і, зокрема, у зв'язку з ціннісно-смисловим ставленням педагога до своєї професії, у вітчизняній психології спеціально ще не досліджена.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, проаналізувати зазначену вище проблему в її повноті дозволяє концепція структурної ієрархії смисложиттєвих орієнтацій людини. В її контексті необхідно враховувати, що сенс життя, як психологічний феномен, не зводиться до однієї-єдиної ідеї, хоча б і дуже важливої. Це психічне утворення складається з "великих" і "малих" сенсів, які становлять динамічну ієрархію. Крім того, залежно від характеру співвідношення провідних і підпорядкованих компонентів цієї структури, їхнього взаємовпливу і взаємозалежності, можна говорити про різні типи структур сенсу життя: гармонійних і дисгармонійних. Можна стверджувати, що ціннісно-смислове ставлення до педагогічної професії є компонентом структурної ієрархії сенсу життя і як компонент впливає на всю структуру в

цілому і, в свою чергу, зазнає її впливу. З цього приводу В.Е. Чудновський у своїй роботі відзначає, що сенс життя, як особливе психічне утворення, набуває "відносної стійкості й емансипованості від умов, що його породили, може істотно впливати на життя людини, її долю" [11, с. 16]. Цей вплив багато в чому залежить і від того, яке місце займає професійна діяльність у структурі смисложиттєвих орієнтацій. Наведемо деякі дослідження, що стосуються цієї проблеми.

Деякі загальні тенденції у ціннісно-смисловому ставленні школярів і студентів до професії, яку вони обирають, виявила у своєму дослідженні Д.Н. Завалишина. Зокрема, ставлення старшокласників до майбутньої професії у цілому характеризується абстрактністю і романтичністю. У студентів – майбутніх учителів нею було виявлено чотири типи значущого ставлення до професії: захоплення, покликання, розчарування і відчуження. З початком трудової діяльності динаміка ціннісно-смислового ставлення суб'єкта до професійної діяльності характеризується багатоваріативністю цього ставлення. "Граничними варіантами є, з одного боку, підвищення для людини значущості професійної праці, бажання продовжувати роботу за вибраною спеціальністю, з іншого боку – розчарування у професії аж до відходу від неї" [4, с. 199]. Далі автор робить важливий висновок про те, що у процесі адаптації до професії позитивно-смислове ставлення до неї суб'єкта стає регулятором професійної діяльності: "відбувається породження цим ставленням нових "малих" сенсів: усвідомлення важливості оволодіння засобами діяльності і докладання реальних зусиль щодо їх формування" [там само, с. 201].

В іншому дослідженні, яке проводила Т.В. Максимова [5], було показано, що педагогічна діяльність може займати різне місце у структурі смисложиттєвих орієнтацій учителів: по-перше, вона може складати головний сенс існування, по-друге, не досягаючи головного сенсу, бути "вагомим" компонентом цієї структури, і, по-третє, значущість педагогічної професії може бути периферійним компонентом структурної ієрархії сенсу життя. Згідно з результатами дослідження Т.В. Максимової, сприятливі умови для розкриття індивідуальності вчителя створюються у тому випадку, коли професія виявляється домінуючим компонентом структурної ієрархії сенсу. У зв'язку з цим для нас видається цікавим звернути увагу на взаємовідношення різних сфер життя вчителя у контексті його успішності у професійній діяльності, розглядаючи ціннісно-смислові ставлення до професії, родини, до свого здоров'я, дозвілля, особистого життя і хобі як компоненти структурної ієрархії сенсу

життя. У такому випадку важливо враховувати не тільки домінантність компонентів і їхнє місце у структурі, як це зроблено в роботі Т.В. Максимової, але і спосіб та характер їхньої взаємодії. Ціннісно-смислове ставлення до професії може займати відособлене положення стосовно всіх інших компонентів ієрархії, практично з ними не перетинаючись. Деякі складові можуть протидіяти одне одному, конфліктувати, причому зовсім необов'язково, щоб у цьому випадку структура визначалася як дисгармонійна. Нарешті, всі компоненти, взаємодіючи, можуть підкріплювати один одного.

Звертаючись до понять гармонійної й дисгармонійної структур сенсу життя, ми можемо відзначити, що у першому випадку професійна діяльність наповнює життя смислом, розкриває індивідуальність учителя, сприяє його самореалізації. Мета надає сенсу процесу, що приводить до єдності процесуального і результативного задоволення. У другому випадку на перший план виходить незадоволеність своєю працею і переживання рутини повсякденних обов'язків. Учителі відзначають, що не можуть наповнити цю діяльність смислом.

Важливими причинами незадоволеності роботою у школі є матеріальне становище вчителів і висока стресогенність, рівень якої залежить не тільки від роботи з учнями, але й від взаємин з адміністрацією школи. Неможливість виявити негайний результат, його тривале відтермінування також знижують привабливість професії вчителя.

Говорячи про формування ціннісно-смислового ставлення вчителя до своєї професії, важливо згадати роботу Е.В. Мартинової [7], у якій дослідник відзначає в більшості студентів педагогічних ВНЗ особистісну неготовність до майбутньої професії. Ситуація на сьогодні така, що у вищій педагогічній школі готують предметників, не надаючи значення формуванню належного ставлення до своєї професії. Це є однією з причин, через які випускники педагогічних ВНЗ не йдуть працювати у школу, іншими словами – педагогічна професія не знаходить місця у їхніх смисложиттєвих орієнтаціях.

Підвищення значущості педагогічної професії до рівня сенсу життя відбувається з розкриттям індивідуальних особливостей учителя у педагогічній діяльності. В.Е. Чудновський відзначає, що в основі ціннісно-смислового ставлення до педагогічної професії лежить "своєрідність індивідуальності, здібностей та особистісного складу людини, особливості соціального макро- і мікросередовища, у якій вона живе і діє" [10, с. 185]. Примітним щодо цього є той факт, що саме значущість педагогічної праці дозволяє вчителям-професіоналам переборювати складнощі різного роду.

Високий рівень ціннісно-смислового ставлення до професії, у свою чергу, багато у чому обумовлений педагогічною творчістю. Саме вона сприяє виникненню процесуального і результативного задоволення, коли "учитель усвідомлює, що використовувані ним прийоми і дії дають безпосередній ефект "тепер", викликають емоційний відгук і більшу зацікавленість учнів" [10, с. 187].

Однак, звертаючи увагу на значущість професії для вчителя, важливо пам'ятати, що, коли вона виявляється єдиним сенсом, який підім'яв під себе всі інші, то така ситуація може виявитися руйнівною як для педагогічного процесу, так і для всього життя вчителя. "Наявність одного лише ізольованого інтересу, що вбирає у себе всю спрямованість особистості і не має опори ні у світогляді, ні у справжній любові до життя у всьому багатстві її проявів, неминуче позбавляє людину внутрішньої волі й убиває дух" [9, с. 309]. Сенс життя, в основі якого лежить одна, нехай навіть дуже важлива ідея, але ізольована від усіх інших, не зможе бути позитивною основою ефективної, успішної педагогічної діяльності.

Ми зробили спробу емпірично дослідити деякі психологічні особливості ціннісно-смислового ставлення вчителя до педагогічної професії. Зокрема, для визначення міри включення професійної діяльності у систему смисложиттєвих орієнтацій педагога ми провели анкетування вчителів середніх шкіл міста Тернополя і області. У роботі взяло участь всього 67 педагогів, серед яких були як початківці з малим досвідом роботи, так і професіонали, що мали великий трудовий стаж. У дослідженні нами було розроблено й використано анкету "Сенс життя і професія вчителя", спрямовану на виявлення як загальних уявлень педагога про сенс життя, так і змісту сенсу їх власного життя і його зв'язку з педагогічною професією.

Аналіз отриманих даних показав, що серед молодих учителів (вік до 30 років) лише 3 з 20 таких у загальній вибірці (15%) включають педагогічну діяльність до складу смисложиттєвих орієнтацій. Вони вважають, що працюють учителями за покликанням. На вибір педагогічної професії у них вплинула любов до дітей. У сенс життя вони включають такі атрибути як "корисність і потрібність людям", "досягнення поставлених цілей", а сенс власного життя вбачають у тому, щоб "творити добро", "створювати красу". Одночасно 11 респондентів (55%) відповіли, що не розглядають педагогічну діяльність у якості значущої складової системи своїх смисложиттєвих орієнтацій. Одні з них вказали, що провідне місце у цій системі для них займають кар'єра, особистісний ріст, самовдосконалення ("навчитися отримувати задоволення від

життя, радіти, бути щасливим, реалізувати себе"), інші вважають найбільшою цінністю дітей, сімейне благополуччя ("сенс життя у міцній родині"). Серед молодих педагогів виявлено 6 осіб (30%), які взагалі не замислювалися над проблемою сенсу свого життя.

У групі респондентів, що мають середній стаж (віком від 30 до 40 років, всього 22 особи), виявилося значно більше педагогів (6 осіб або 27% з цієї групи), які включають свою професійну діяльність до складу смисложиттєвих орієнтацій. Формулюючи сенс свого життя, вони вважають, що головне для них – "здійснити свої життєві плани у професійній діяльності, в особистому житті". У відповідях виділяються також такі сенси, як родина, діти, благополуччя. А найвищим досягненням у професійній діяльності для них є "повага з боку учнів". На вибір їхньої професії вплинули робота з дітьми, природні задатки, сімейна династія вчителів, приклад їх власних наставників тощо. Відзначимо також, що порівняно з молодими педагогами значно більша частина респондентів із середнім стажем роботи – 16 осіб (73%) – не розглядають педагогічну діяльність як значущу складову в системі своїх смисложиттєвих орієнтацій. Провідне місце у цій системі займають родина, діти, міжособистісні взаємини, робота, що приносить задоволення і високий дохід. Сенс свого життя такі респонденти формулюють у такий спосіб: "сенс мого життя – родина", "виховати, вивчити, влаштувати дітей", "гармонійність у відносинах вдома і на роботі".

Нарешті третя група респондентів (25 осіб) включала старших педагогів (віком більше 40 років) з великим трудовим стажем. Серед них виявилось 13 чоловік (52%), які високо оцінюють значущість своєї професії і впевнено включають педагогічну діяльність у систему своїх смисложиттєвих орієнтацій. Для них характерні такі професійні якості, як любов до дітей, творчість у роботі. У той же час смислотвірними орієнтаціями залишаються родина, діти. Найбільш яскравими формулюваннями сенсу життя і ставлення до роботи для них були: сенс життя – у тому, щоб "учити дітей гарному", "у моїй роботі, у моїх батьках, у моїх друзях" і т. п. Як і в інших вікових групах, значна частина досвідчених педагогів – 11 осіб (48%) з усіх анкетованих, не включають педагогічну діяльність у систему своїх смисложиттєвих орієнтацій. У них пріоритетним є виховання власних дітей чи онуків, родина, гідне життя, прагнення пізнати себе. Формулюючи сенс свого життя, вони часто пишуть: "підняти на ноги дітей", "виховати дітей, онуків добрими, чесними, вселити у них любов до Бога й оточуючих", "мій сенс життя – у пізнанні себе".

З наведеного вище можна узагальнити, що в кожній з вікових груп учителів, що взяли участь в обстеженні, значна кількість учасників не включили свою професійну діяльність як значущу складову в систему смисложиттєвих орієнтацій. Очевидно, одним із пояснень цього може виступати відсутність організації спеціальної роботи, спрямованої на розкриття значущості педагогічної професії і її зв'язків із сенсом життя людини-професіонала. Таку роботу потрібно починати, як показує аналіз результатів анкетування молодих учителів, ще у періоди вибору професії й оволодіння нею на етапі підготовки у педагогічному ВНЗ, а також постійно продовжувати під час самостійної діяльності вчителя. Не варто не враховувати і того, що на змісті життєвих сенсів позначається ситуація у країні, коли в педагогів виникають матеріальні труднощі, професія вчителя, вихователя стає непрестижною, а всі проблеми вирішують гроші. Про це, зокрема, свідчать типові висловлення респондентів під час анкетування: "хотілося б рости, вчитися далі, але немає матеріальних можливостей", "навколо багато несправедливості", "моє вище Я придушила бідність" і т. п.

Висновки. Отже, характеристики ціннісно-смислового ставлення вчителя до своєї професії та місце, яке займає це ставлення в системі його смисложиттєвих орієнтацій, лягають в основу розвитку та проявів його професійно-педагогічної позиції, наповнюючи її особливим змістом і спрямуванням. Це означає, що якість формування цієї позиції, яка є важливою умовою творчої самореалізації вчителя у професії, обумовлюється необхідністю глибокого осмислення й емоційно-ціннісної оцінки ним своєї професії, виявлення її суб'єктивного сенсу, а також актуалізує проблему розвитку професійно-смислового потенціалу особистості вчителя на всіх етапах її становлення.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования / А.Г. Асмолов. – М.: Наука, 1984. – 182 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. – Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-практичні засади / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Наука, 1988. – 301 с.
4. Завалишина Д.Н. Динамика ценностно-смыслового отношения субъекта к профессиональной деятельности / Д.Н. Завалишина // Психологические, философские и религиозные аспекты смысла жизни. – М., 2001. – С. 193-203.

5. Максимова Т.В. Смысл жизни и индивидуальный стиль педагогической деятельности / Т.В. Максимова // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 114-117.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
7. Мартынова Е.В. Роль смысложизненных ориентаций в системе профессиональной подготовки студентов педвузов / Е.В. Мартынова // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 109-113.
8. Сластенин В. А. Педагогика: учебное пособие / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко. – М.: Школа-Пресс, 1997. – 512 с.
9. Теплов Б.М. Заметки психолога при чтении художественной литературы / Б.М. Теплов // Избр. труды: в 2 т. – М., 1985. Т. 1. – С. 309.
10. Чудновский В.Э. О некоторых прикладных аспектах проблемы смысла жизни / В.Э. Чудновский // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 181-188.
11. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – С. 15-26.

The article deals with the peculiarities of the valued and significative teacher’s attitude toward the pedagogical profession and its place in the system of its sense and vital orientations. It is shown that the transformation of the valued and significative teacher’s attitude toward the pedagogical profession into the hierarchy components of the sense of life becomes an important factor and component of the professional and pedagogical position fulfilling it with the special maintenance and direction. It is demonstrated that the quality of the teacher’s personality formation and the successful self-realization in the pedagogical profession is determined by the actualization and the development of the professional and sense potential of the specialist on all stages of the becoming.

Key words: teacher’ personality, valued and significative teacher’s attitude toward the pedagogical profession, sense and vital orientations of teacher’ personality, professional and pedagogical position of personality.

Отримано: 14.02.2011